

Методологічні підходи до вивчення професійної діяльності в екстремальних умовах

Р. І. Сірко

Львівський державний університет безпеки життєдіяльності, Львів, Україна
E-mail: roksi03@yandex.ru

Paper received 19.11.15; Accepted for publication 15.12.15.

Анотація. Стаття присвячена методологічним підходам до вивчення професійної діяльності у екстремальних умовах. Запропоноване теоретичне обґрунтування екстремально-професійної діяльності. Визначено поняття професійної діяльності в екстремальних умовах. Розглядаються наступні концептуальні підходи, такі як: діяльнісний, особистісний, макроструктурний, функціонально-алгоритмічний, структурно-алгоритмічний підхід, суб'єктний підхід та інші. Аналізуються суб'єкт-об'єктні фактори, що детермінують професійну діяльність в екстремальних умовах. Виділені два напрямки аналізу екстремальних факторів: зовнішні та внутрішні. До зовнішніх чинників відноситься: надзвичайні ситуації екологічного, техногенного і соціального характеру. Внутрішні чинники пов'язані з особистісними властивостями, такими як особливості нервової системи, домінуючі акцентуації характеру, здібності. Аналізуються основні компоненти структури професійної діяльності, такі як: потребнісно-мотиваційний; операційний; активаційно-регуляторний; базовий. Визначені також основні елементи: змістовні, інформаційні, організаційні та оперативно-дійові елементи. В статті також описуються основні види професійної діяльності в екстремальних умовах, її місце та роль у психологічній науці та практиці.

Ключові слова: професійна діяльність в екстремальних умовах, професійна здатність, екстремальна психологія, професійний відбір

Вступ. Питання психології діяльності є одним з важливих, але маловивчених аспектів теоретичної і прикладної психології, що привертає до себе увагу багатьох дослідників. Особливо актуальною є проблема професійної діяльності для представників ризиконебезпечних професій, які працюють в надзвичайних умовах. До них висуваються особливо жорсткі вимоги, оскільки вони перебувають під дією екстремальних факторів, пов'язаних з високим ризиком для життя, великим обсягом інформації та незначним часом для її обробки, підвищеною відповідальністю за виконання професійних завдань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В психологічній науці розробляється діяльність як психологічна категорія [2,4], її концепції [1,5,10], підходи до аналізу, види [7,8,9,12], операційні та мотиваційні аспекти діяльності, регулюючі механізми, фізіологічні процеси діяльності, мета, елементи. Вивчається зв'язок діяльності з активністю, окремі види професійної діяльності, показана роль діяльності в розвитку особистості та її здібностей [4,5]. Досліджується зміст діяльності в різних професіях [3,6,7,8,9,12] та професійна придатність до різних видів праці [1,11], розглядаються професійно-значимі якості, надійність діяльності, становлення професіонала, проблема готовності людини до різних видів професійної діяльності, професійний відбір [1,3,7,8,9,11,12].

Мета дослідження – теоретичне узагальнення психолого-педагогічної, методичної та спеціальної літератури з проблем психології професійної діяльності спеціалістів, які працюють у надзвичайних ситуаціях.

Результати дослідження. В психології є різні визначення категорії «діяльність». Так, дехто з авторів під діяльністю розуміє процес реалізації активності людини, спрямований на досягнення свідомо поставленої цілі [3, с.3]. Інші дослідники діяльність визначають як форму активного ставлення до навколишнього світу в результаті якої відбувається його перетворення; як матеріально-практичний і духовний вплив суб'єкта на об'єкт; як специфічну людську форму розвитку прийомів і засобів ставлення до світу; як спосіб свідомого перетворення дійсності; як здатність

людини перетворювати середовище існування; як взаємодію суб'єкта з об'єктом; як засіб формування людини як особистості; як засіб формування соціального середовища життя людини, її соціальної реальності [1,2,4,5,10].

В психологічній літературі плідно розробляються проблеми професійної діяльності, оскільки її вивчення має важливе значення для визначення шляхів підготовки до різних професій. Як підкреслює В.А. Бодров [1, с.291], психологічний аналіз трудової діяльності в системі вивчення професійної придатності виступає засобом, інструментом обґрунтування вимог до професійно-важливих якостей особистості. Особливу увагу привертають до себе екстремальні види діяльності, де аналізуються психологічні основи діяльності працівників пожежно-рятувальної справи [3,7,9,12] військових [8,11], працівників внутрішніх справ [6], практичних психологів [9,12] та інших.

В аналізованій літературі розроблені різні психологічні підходи до вивчення професійної діяльності. При психологічному аналізі діяльності заслуговують на увагу макроструктурний підхід, функціонально-алгоритмічний підхід, структурно-алгоритмічний підхід, суб'єктний підхід, структурно-психологічна концепція системогенезу, концепція аналізу компонентів психологічної системи діяльності, концепція інтегральних психічних процесів. Так, з позицій макроструктурного підходу, запропонованого О.М. Леонтьєвим, в структуру професійної діяльності включаються: особлива діяльність, яка відповідає потребам суб'єкта; дія, як процес, що підкорений свідомій меті; операція як спосіб реалізації дії [4]. В суб'єктному підході при аналізі структури змісту діяльності, запропонованому С.О. Клімовим, центральним компонентом структури діяльності є особистість, яка актуалізує трудову діяльність [2].

В концепції психофізіологічного змісту діяльності увага дослідників акцентується на її чотириохкомпонентному складі, що забезпечує рівень її регуляції та професійну придатність особистості. При цьому інтенціональний компонент, який актуалізує мотиви, формує мету діяльності. Операційний компонент, за допомогою знарядь праці, спрямовує інформацію і енергію

на предмет діяльності. Активаційно-регулюючий компонент, за допомогою вольових, зусиль керує процесами, що відбуваються у перших двох компонентах. Базовий компонент включає функціональні процеси, що забезпечують життєдіяльність організму і регуляцію його функцій в процесі діяльності [11].

Запропонована В.Д. Шадріковим концепція системи-генези, розглядає діяльність як цілісну систему основних складових діяльності з різноманітними зв'язками. В даній концепції діяльність виступає як єдність системного, генетичного і власне психологічного аспектів її вивчення [10].

В концепції аналізу інтегративних психічних процесів діяльність розглядається з позицій макроструктури, елементами якої являються окремі дії та операції [1]. В даній концепції регулятором і операційним засобом змісту і результатів діяльності виступають психічні процеси, при цьому кожний психічний процес відповідає певній функції, яку виконує діяльність.

Психологічний зміст діяльності також досить глибоко проаналізовано в працях Б.Ф. Ломова з позицій системного підходу [5]. Автор виділяє складові компоненти системи діяльності, такі як: мета, мотив, планування, переробка поточної інформації, концептуальна модель, ухвалення рішення, дії, перевірка результатів та їх корекція. Ці компоненти взаємопов'язані і виконують в процесі діяльності різні регулятивні функції.

У сучасній психологічній літературі виділені два напрями аналізу екстремальних факторів. В одних роботах вивчається вплив на психіку надзвичайних ситуацій екологічного, техногенного і соціального характеру, тобто вивчаються зовнішні стрес-чинники [3,5,7,12]. Діяльність в екстремальних умовах пов'язана з різноманітним стихійними і техногенними аваріями і катастрофами, бойовими діями, масовими заворушеннями, що характеризується максимальним перевантаженням або ж, навпаки, недовантаженням психічних функцій особистості.

У другому напрямі вивчаються екстремальні фактори, які пов'язані зі структурою самої особистості [1,11]. Дослідники підкреслюють, що переносимість екстремальних умов залежить від виду, тривалості і інтенсивності дії екстремального фактору; попереднього досвіду; характеру діяльності; індивідуальних властивостей людини, таких як нервово-психічна стійкість, домінуючі акцентуації, які призводять до порушення поведінки та психогенних деструкцій. Нервово-психічна нестійкість заважає здійсненню діяльності в екстремальних ситуаціях, оскільки порушує адаптаційні резерви організму та формує негативне ставлення до виконуваної роботи.

В спеціальних джерелах є спроби класифікації екстремальних факторів, дія яких викликає негативну емоційну реакцію на ситуацію. І хоча відсутня чітка система критеріїв їх виділення, екстремальні фактори досить повно описані в психолого-педагогічній літературі та в різних видах діяльності. Так, О.М. Столяренко виділяє фактори психогенного ризику, до яких відносить діяльнісні, особистісні та ситуаційні, які, в свою чергу, поділяються на матеріально-ситуативні та соціально-ситуативні, в тому числі і соціально-психологічні [6].

Б.А. Смірнов і О.В. Долгополова при вивченні екстремальної діяльності виділяють три основні групи факторів, які детермінують цю діяльність: зовнішні умови діяльності; внутрішні умови діяльності, до яких відносять психологічні стани і властивості особистості; показники та результати діяльності. На думку цитованих авторів визначальними являються суб'єктивні чинники, оскільки зовнішні фактори діють опосередковано через внутрішні.

Досліджуючи правоохоронну діяльність, автори виділяють наступні стресогенні фактори: за особливостями психосоціальної мотивації (сімейне життя, стан здоров'я і екстремальні умови); за тривалістю дії (коротчасні та довготривалі); за характером дії на органи чуття (візуально-психологічного, слухового та тактильно-нюхового ряду) [6].

Військові психологи, вивчаючи вплив екстремальних факторів на бойову готовність військ, виділяють такі їх види: специфічні-неспецифічні для бойової обстановки; зовнішньо-внутрішні, під якими розуміють соціальні (ставлення народу до війни, своєї армії, ворога, згуртованість військового підрозділу) та бойові (інтенсивність бойових дій, особливості застосування зброї, людські втрати та інше); стресори безпосереднього та опосередкованого впливу [6,8].

Є роботи, в яких досліджується особливості діяльності в екстремальних умовах, визначені її складові, до яких дослідники відносять комплекс «фахівець – ситуація – інформація» [3, с.39]. Так, в діяльності виділяють чотири основні компоненти: інтенційний або потребнісно-мотиваційний; операційний; активаційно-регуляторний; базовий, який регулює стан фізіологічних функцій і забезпечує неспецифічну напругу. Окрім того, в екстремальній діяльності науковці виділяють змістовні, інформаційні, організаційні та оперативно-дійові елементи [3]. Змістовні елементи екстремальної діяльності включають: тип діяльності; мету; завдання; загрози; міру ризику для життя; можливі наслідки; готовність до подолання перешкод; відповідальність; самостійність в прийнятті рішення. Інформаційні елементи являють собою інформаційне перевантаження або недостатність інформації, які провокують панічні слухи. До організаційних елементів діяльності належать: ступінь її організованості; компетентність керівництва, його авторитет. До операційних елементів екстремальної діяльності відносять: труднощі розуміння обстановки, які зумовлені багатогранністю розвитку подій; інформаційне перевантаження; дефіцит часу; погане засвоєння дій та операцій, їх високий темп та невдачі при виконанні; наявність операційної (виробничої), емоційної (афективної) та змішаної напруги; специфічність реакцій психологічного захисту; підвищені вимоги до розумових ресурсів і часто до психомоторних функцій; сильна емоційна напруга, яка викликає коливання працездатності особистості або ж її зниження; велика залежність працездатності від властивостей нервової системи, які визначають витривалість до екстремальної напруги; зв'язок результатів діяльності з попереднім досвідом, при якому особистість звикає до екстремальних ситуацій; необхідність в структурі особистості сильного вольового потенціалу, що визначає надійність діяльності; зміна психічної напруги від високого до низького рівнів, що іноді призводить до помилок діяль-

ності після припинення дії стресогенного фактору.

В останні роки аналіз екстремальних умов діяльності дослідниками проводиться виходячи з позицій психологічної концепції діяльності, згідно якої умови і характер діяльності впливають на поведінку людини через її внутрішню організацію. Вивчається психологічні детермінанти професійної діяльності працівників рятувальних служб (М.М. Козяр, В.Е. Христенко, В.П. Садковий, М.А. Кришталь) професійний стрес (О.В. Тімченко), психічне здоров'я військовослужбовців (Е.М. Потапчук), адаптація до особливих умов діяльності (О.Р. Охременко), професійний вплив військового керівництва на підлеглих в особливих умовах діяльності (О.А. Матенюк). Є низка досліджень, в яких розглядається чинники професійної діяльності, які забезпечують надійність поведінки людини в екстремальному виді занять [3,6,7,8,9,12]. Вивчається також готовність до діяльності в стресових умовах, при цьому, як зазначають дослідники, проявляються емоційне вигорання та специфічні екстремальні стани, такі як: страх, фрустра-

ція, психологічна криза; формується напруга та проявляється реакція тривоги в надекстремальних суб'єктивно-значимих ситуаціях [3,6,7,8,9,11,12]. Доказано також, що в екстремальних умовах діяльності страждає багато психічних функцій, зокрема, пам'ять, увага, мислення, підвищується тривожність; діагностуються відстрочені реакції на стрес, які проявляються або ж у формі непатологічних емоційних реакцій, або у формі патопсихологічних розладів психіки. Проте лише у стадії розробки знаходяться проблеми психологічного захисту при стресі, психопрофілактики та психокорекції.

Висновки. Вивчення специфіки діяльності працівників ризиконебезпечних професій, опрацювання джерел і повсякденної практики, дозволило зробити висновок, що для діяльності характерні: специфічна структура діяльності та її складність, специфічні стрес-чинники, як зовнішні, так і внутрішні; специфічні функціональні стани людини, які викликають значні деструкції у психіці особистості; специфічні комунікативні зв'язки, при яких є можливість появи паніки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бодров В.А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов – М.: ПЕР СЭ, 2001 – 511 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионала. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1996 – 400 с.
3. Козяр М.М. Экстремально-професійна підготовка до діяльності у надзвичайних ситуаціях. – Львів: «СПОЛОМ», 2004. – 376 с.
4. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1977. – 304 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
6. Столяренко А.М. Экстремальная психопедагогика. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2002. – 607 с.
7. Основы психологического обеспечения деятельности МЧС: Пособие / За заг.ред. В.П. Садкового. – Х.:УЦЗУ. 2009. – 244с.
8. Организация психологической подготовки личного состава подразделений Сухопутных войск: Навчально-методичний посібник / За ред. Г.П. Воробйова. – Львів: АСВ, 2012. – 430 с.
9. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: [навчальний посібник] / Микола Андрійович Кришталь. – Черкаси: Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.
10. Шадриков В.Д. Проблемы системогенеза профессиональной деятельности / В.Д. Шадриков. – М.: Наука, 1982. – 183 с.
11. Шафран Л.М. Теория и практика профессионального психофизиологического отбора моряков: Монография // Л.М. Шафран, Э.М. Псыadlo. – Одесса: Фенікс, 2008. – 292 с.
12. Экстремальна психологія: Підручник / За заг.ред. проф. О.В.Тімченка – К.: ТОВ «Август Трейд», 2007. – 502 с.

REFERENCES

1. Bodrov, V.A. Psychology of professional suitability. Textbook for high schools – M.: PER SJE, 2001 – 511 p.
2. Klymov, E.A. Professional Psychology. M.: Publisher "Institute of Applied Psychology", Voronezh: NPO «MO-DJEK», 1996 – 400 p.
3. Kozyar, M.M. Extremely-professional training to activities in emergency. – L'viv: «SPOLOM», 2004. – 376 p.
4. Leont'ev, A.N. Activities. Consciousness. Personality. – 2nd ed. – M.: Politizdat, 1977. – 304 p.
5. Lomov, B.F. Methodological and theoretical problems of psychology. – M.: Nauka, 1984. – 444 p.
6. Stolyarenko, A.M. Extreme psychopedagogy. – M.: YUNITI-DANA, 2002. – 607 p.
7. Fundamentals of psychological support of MES: Tutorial / ed.V.P. Sadkova. – Kh.:UTsZU. 2009. – 244 p.
8. Company psychological training of personnel units Ground Forces: Training Manual / ed. H.P. Vorobyova. – L'viv: ASV, 2012. – 430 p.
9. Psychological support of professional activity of fire-rescue units of Ministry of Ukraine: [Tutorial] / Nicholas A. Krystal'. – Cherkasy: Academy of Fire Safety named after Heroes of Chernobyl, 2011. – 226 p.
10. Shadrykov, V.D. Problems of systemogenesis of professional activity / V.D. Shadrykov. – M.: Nauka, 1982. – 183 p.
11. Shafran, L.M. Theory and practice of professional psychophysiological selection sailors: Monograph // L.M. Shafran, Ye.M. Psyadlo. – Odessa: Feniks, 2008. – 292 s.
12. Extreme psychology: Textbook / gen. ed. prof. O.V. Timchenko. – K.: TOV «Avhust Treyd», 2007. – 502 p.

The methodological approaches to the study of professional activity in extreme terms

R.I. Sirko

Abstract. The article is devoted to the methodological approaches to studying professional activity in extreme terms. A theoretical ground of the extremely professional activity is offered. The definition of professional activity in extreme terms is determined. The followings conceptual approaches are examined, such as: activity's approach, personality's approach, macrostructure's approach, functionally-algorithmic approach, structurally-algorithmic approach, subject approach, etcetera. The subject-object factors that determine the professional activity in extreme terms have been analysed as well. Two directions of analysis of extreme factors are selected: external and internal. To the external factors belongs: extraordinary situations of ecological, technogenic and social character. Internal factors are related to personality properties, such as properties of the nervous system, dominant accentuation of character, ability. The basic components of structure of professional activity are analysed, such as: needs and motivation; operation; activating-regulator; base. Basic elements are certain also: content, informative, organizational and operatively-effective elements. The article also shows the main kinds of professional activity in extreme terms, their place and role in psychological science and practice.

Keywords: professional activity in extreme terms, professional aptitude, extreme psychology, professional selection